

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye
(1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het
ethische beginsel**

Gerretsen, P.W.J.L.

Citation

Gerretsen, P. W. J. L. (2013, October 10). *Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21930> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Gerretsen. P.W.J.L.

Title: Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel

Issue Date: 2013-10-10

I OM TE BEGINNEN

Een woord vooraf

Sinds het verschijnen van de ethische theologie in ons land na het midden van de negentiende eeuw is haar een eigen plaats betwist. Waar de voormannen van deze richting meenden met het zogenaamd ethische beginsel een algemeen principe gevonden te hebben dat aan geen enkele richting of partij kon toebehoren, dus ook niet aan de ethische richting, werd dit van vrijzinnige en rechtzinnige zijde principieel ontkend. Ethisch was in feite ofwel vrijzinnig ofwel rechtzinnig of een hybride vorm. De geestelijke vader van de ethische richting Daniël Chantepie de la Saussaye wilde eigenlijk van geen richting weten en legde alle nadruk op ‘ethisch’ als beginsel.¹ Toch bleef men van de ‘ethische richting’ spreken. Dat raakte zo ingeburgerd dat beginsel en richting synoniem leken te worden. Dat was zeker het geval toen Jan Hendrik Gerretsen in 1911 de brochure *Het goed recht der ethische richting* publiceerde, waarin het niet zozeer om de ethische richting maar om het ethische beginsel ging.²

Hoogtij van de ethische richting

‘Wanneer men hoort, dat iemand ethisch is, dan maakt men onwillekeurig een buiging. Ethisch, d.i. beschaafd, - evangelisch, d.i. water en melk, - modern, d.i. filosofisch en religieus zwak, - gereformeerd, d.i. wat achterlijk en bekrompen, maar ... ethisch, d.i. groot diep verheven, d.i. profetisch, d.i. ernstig, d.i. diep, d.i. eerbied hebben voor de traditie en toch weer geestelijk vrij staan van de traditie ... ethisch, - ja wat is ethisch al niet!’³ Raker dan de Groningse vrijzinnige predikant G. Hulsman het deed, kon de ethische richting nauwelijks

¹ Overeenkomstig de door hem eertijds aan J.H. Scholten geuite wens om hem alleen bij de laatste naam te noemen, indien hij zijn naam wenste af te korten, citeer ik hem als La Saussaye. ‘Ik neem deze gelegenheid waar, om degenen die mij de eer mogten aandoen om mij aantehalen, te verzoeken, of mijn naam voluit te schrijven, of mij bij mijnen laatsten naam te noemen, als waaronder mijne familie bekend is.’ La Saussaye, *Openbare brief van D. Chantepie de la Saussaye, predikant te Leyden, aan dr. J.H. Scholten, hoogleraar te Leyden* (1855), *Verzameld Werk: een keuze uit het werk van Daniël Chantepie de la Saussaye* I, 284 noot 1. Voortaan te citeren als: VW. Wat betreft de ‘laatste naam’ heerst er in publicaties nogal wat verwarring.

Overwegend komt men *De la Saussaye* tegen, maar vooral in contemporaine literatuur ook *La Saussaye*. Zelf ondertekende hij met *La Saussaye*, getuige zijn brieven aan Beets en een telegram uit 1872, waarmee hij zijn benoeming in Groningen aanvaardde. Voor mij is dat reden om hem in dezen te volgen.

² Gerretsen, *Het goed recht der ethische richting* (Nijmegen 1912). Hetzelfde kan gezegd worden van de brochure van J.J.P. Valeton jr., *De ethische richting* (Baarn 1909).

³ G. Hulsman, *Het ethisch beginsel en de ethische richting* (Groningen 1911) 9-10. Onder ethisch in verband met een kerkelijke en theologische richting werd niet verstaan wat de term tegenwoordig uitdrukt. Eigenlijk zou het daarom tussen aanhalingstekens geplaatst moeten worden, maar omwille van de leesbaarheid laat ik dat achterwege. Zie voor G. Hulsman (1867-1958): W.G. van der Tak, ‘Gerrit Hulsman’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* 1958 78-84. Voortaan te citeren als: *Jaarboek MNL*.

getypeerd worden: een kerkelijk-theologische stroming, die zich uiterst moeilijk liet inpassen in het kerkelijk stromenland uit de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.⁴ De ethische voormannen La Saussaye en J.H. Gunning jr. konden in de ogen van moderne en orthodoxe geloofsgenoten maar geen kleur bekennen: waren zij nu modern of orthodox?⁵ Naar eigen zeggen konden zij geen kleur bekennen omdat dit in strijd was met hun beginsel. Dat bracht de ethische richting in een zeker isolement, dat door La Saussaye als chronische miskenning werd ervaren. Hij voelde zich een paria in theologisch Nederland.⁶

Daar was echter tegen het einde van de negentiende eeuw verandering in gekomen.⁷ De rollen leken omgekeerd, zo meende Hulsman te constateren: het waren nu de ethischen die op de troon zaten. Dat leidde tot het curieuze effect dat verscheidene denominaties zich tooiden met het epitheton ‘ethisch’. Zo placht de Amsterdamse predikant C.A. ter Linden te zeggen confessioneel te zijn met een ethische staart.⁸ En de uitgesproken confessionele Amsterdamse predikant P.J. Kromsigt pleitte in 1906 openlijk voor meer aandacht voor het ethisch karakter van de waarheid, waarmee hij bedoelde dat zij niet alleen een aangelegenheid was van het hoofd, maar eveneens van het hart.⁹ Maar ook ter linkerzijde maakte men avances in de ethische richting en schaamde men zich er allerminst voor om als ‘modern-ethisch’ geafficheerd te worden.¹⁰

⁴ Zie voor de ethische richting onder meer: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk vanaf 1795: haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 2004⁷) 125-152 en M.J. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920: Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valetton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk* [diss. VU] (Kampen 1990).

⁵ Zie voor een biografische schets van La Saussaye de bijlage *Korte levensschetsen*. Zie voor J.H. Gunning jr. (1829-1905): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* IV 65-173 (A. de Lange). Voortaan te citeren als: *BLGNP*

⁶ La Saussaye, *Brief aan mr. Groen van Prinsterer, ten geleide van een tweede uitgave van de Nood der Kerk* (Rotterdam 1865) xlvi.

⁷ De Utrechtse oudtestamenticus J.J.P. Valetton jr. zal hier zeker mede debet aan zijn geweest. Tal van studentengeneraties heeft hij weten te inspireren, niet alleen door zijn colleges, maar ook door zijn persoonlijke betrokkenheid. Hij gaf wekelijkse bijbellezingen en was een veel gevraagd spreker op conferenties van het Utrechts studentengezelschap *Eltheto* en de *NCSV*. Uit een in 1912 verschenen in memoriam blijkt de betekenis van Valetton voor zijn studenten die later als predikant werkzaam waren. J.H. Gerretsen e. a., *In memoriam prof. dr. J.J.P. Valetton Jr.* (Nijmegen 1912). Zie voor J.J.P. Valetton jr. (1848-1912): *BLGNP* III, 360-365 (F.G.M. Broeyer).

⁸ Mondelinge mededeling van zijn kleinzoon C.A. ter Linden, emeritus predikant van de Kloosterkerk te Den Haag. Zie voor C.A. ter Linden sr.: Nico ter Linden, *Mijn vader* (Amsterdam 2011) 9-11.

⁹ P.J. Kromsigt, ‘Het ethisch karakter der waarheid’, *Troffel en Zwaard: tweemaandelijks tijdschrift, uitgegeven door en onder redactie van het comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereeniging met medewerking van andere godgeleerden* 8 (1905) 47-51. Zie voor P.J. Kromsigt (1866-1941): *BLGNP* II, 288-290 (G.P. van Itterzon).

¹⁰ De laatste benaming had betrekking op een toenadering rond 1900 tussen de zogenoemde malcontenten, moderneren die ongelukkig waren met het intellectualistische karakter van het modernisme, en de ethischen. Zie C.M. van Driel, *Schermen in de schemering: vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (Hilversum 2007) 160-174. Gerretsen was evenals zijn Haagse collega J.A. Cramer bij deze toenadering betrokken. De

Ethisch klonk bij het aanbreken van de twintigste eeuw gedistingeerd, een beetje Haags.¹¹ Waren het immers niet bij voorkeur Haagse dames die zich met dezelfde voorliefde ethisch noemden als dat zij de vrouwenemancipatie en de opvoedingsidealen van Jan Ligthart omhelsden?¹² Onder ethisch verstond men ook esthetisch in de zin van eloquent, iets waarin Haagse predikanten schenen uit te blinken. Zelfs zozeer dat menig gereformeerde broeder zich er bij tijd en wijle niet aan scheen te kunnen onttrekken.¹³ Het is dan ook niet verbazingwekkend dat het liturgische réveil zijn bakermat had in Den Haag.¹⁴ Ethisch was Haags, niet alleen omdat dat *salonfähig* was, maar ook *hoffähig*.¹⁵ Sprak uit het kerkbezoek van Wilhelmina niet een voorkeur voor ethische predikanten?¹⁶ En wie daar nog aan mocht twijfelen, werd uit de droom geholpen toen zij in 1909 de doop van Juliana toevertrouwde aan de uitgesproken ethische predikant J.H. Gerretsen.¹⁷ Het gedistingeerde karakter van ethisch bracht ook een zekere distantie met zich. Dit werd fraai getypeerd door de Groningse hoogleraar Isaäk van Dijk toen hij zei dat in de ethische theologie ieder minzaam voor zichzelf sprak.¹⁸ Een tolerantie die men liberaliteit placht te noemen.¹⁹

ongebruikelijke naam *malcontent-ethisch* komt voor in: H. Zeydner, 'Voor de leestafel: A.M. Brouwer, De moderne richting', *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* 27 (1913) 45.

¹¹ Volgens de Haagse predikant F. van Gheel Gildemeester deed zich een soortgelijk onderscheid al voor onder theologische studenten. Zij, die de ethische richting waren toegedaan, gedroegen zich als 'heren' ter onderscheiding van hun orthodoxe studiegenoten, die zij voor 'boeren' hielden om hun 'vierkante en plumpe' opvattingen. Zie: F. van Gheel Gildemeester, 'De ethischen: D. Chantepie de la Saussaye', *Nieuw Kerkelijk Weekblad* 1 (1916) 16. Zie voor F. van Gheel Gildemeester (1855-1929): *BLGNP* V, 202-204 (J.W. van Hulst).

¹² De Amsterdamse Gereformeerde predikant J.C. Sikkel sneerde over de Haagse ethische predikant J.A. Cramer: 'Zoo zal Dr. Cramer te 's-Gravenhage een middagcursus over den Bijbel geven voor dames - de heeren heeft hij nadrukkelijk niet uitgenoodigd.' Geciteerd in: *De Heraut*, 25 april 1897. Zie voor J.C. Sikkel (1855-1920): *BLGNP* I, 342-343 (P.L. Schram) en voor J.A. Cramer (1864-1952): *BLGNP* II, 146-148 (J. Alma). Zie voor Jan Ligthart en Haagse dames: Saskia van Oenen, *Meesterschap en moederschap: teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek* [diss. UvA] (Amersfoort-Leuven 1990).

¹³ Gerretsen, 'De "ethischen" en de "gereformeerden" in de praktijk' III, *Kerkelijk Weekblad* 3 (1912) 4. Voor wat betreft de Haagse predikanten: 'Onder leiding van zulke mannen [Haagse predikanten] moest het kerkelijk leven bloeien: over het algemeen waren de kerken goed bezet. Het is misschien omdat ik in mijn jeugd zó verwend ben onder het gehoor van deze mannen, dat ik later bij de Katholieken eigenlijk nooit een spreker ontmoet heb, die mij blijvend kon boeien. Bij de meesten hunner - zelfs bij de zeer eloquente Borromeüs de Greeve - miste ik de scherpzinnigheid, de fijnzinnigheid, de gratie en het *savoir-vivre* van de Haagse predikanten uit het eerste kwart dezer eeuw.' J. Taal, *Door vrij denken tot christelijk geloven: protestants religieus leven in Nederland tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw* (Brugge-Utrecht 1966) 39.

¹⁴ P.W.J.L. Gerretsen, 'Een weinigje liturgie: de eerste liturgische dienst in de Kloosterkerk op 13 november 1911', in: M.C. Berends ed, *Flitsen uit zes eeuwen Kloosterkerk* (Den Haag 2000) 85-89.

¹⁵ 'De ethische richting kende alleen officieren, geen soldaten' heeft O. Noordmans eens opgemerkt. O. Noordmans, 'Ethisch' (1952), O. Noordmans *Verzamelde werken* (Kampen 1981) III, 503. Voortaan te citeren als: VW. Zie voor O. Noordmans (1871-1956): *BLGNP* I, 220-223 (A. van Haarlem).

¹⁶ De al genoemde predikant Sikkel smaalde daarover: 'De Koningin ging immers bij de ethische heeren Cramer en Welter en Zeydner ter kerke.' Geciteerd in: *De Heraut*, 25 april 1897.

¹⁷ Zie voor een biografische schets van Gerretsende de bijlage *Korte levensschetsen*.

¹⁸ Geciteerd in: Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 13. Zie voor Is. van Dijk (1847-1922): *BLGNP* II, 181-185 (A. van Haarlem).

¹⁹ J.M. Jalink, *Herinneringen uit de eerste jaren der Duinoordkerk* (Den Haag 1932) 41. De term liberaliteit kwam al voor bij La Saussaye en had kennelijk minder te maken met een bepaalde denkrichting of

Ethisch is nog niet ethisch

Maar het was niet alles ethisch wat de klok sloeg, zo luidde het oordeel van de jonge ethische theoloog Oepke Noordmans eind jaren twintig van de vorige eeuw, toen de ethische theologie geleidelijk in de ban kwam van de dialectische theologie.²⁰ Bij velen die zich ethisch noemden, kwam het aan op een verantwoorde levensstijl en esthetische geloofsbeleving. Wát je precies geloofde, daarop kwam het minder aan. En voor niet weinigen gaf het adagium ‘niet de leer, maar het leven’ goed weer wat het was om ethisch te zijn. Het geeft dan ook te denken dat Gerretsen, als geestelijk vader van de liturgische beweging en als hofprediker, juist wars was van alle esthetiek in preken en zich als geen ander bezighield met theologische vraagstukken.

Was Gerretsen, die zich in hart en nieren ethisch voelde, daarmee niet een beetje atypisch - gezien wat in zijn tijd voor ethisch doorging? Kennelijk hield het voor hem iets anders in dan voor de meesten in die tijd. Hij was wel esthetisch, maar geen estheet - een door en door artistieke natuur zonder artistieke allures.²¹ De meditatie van Gerretsen bij de doop van Juliana was uiterst sober, op het kale af. Hij vermeed alle effectbejag in zijn preken om zo de verkondiging zelf aan het woord te laten komen.²² ‘Het is niet echt, niet waar in den

geloofsovertuiging dan met een mentale attitude. ‘Wel kunnen we niet ontkennen dat ons de lof schraal of liever [...] de waardeering flauw voorkomt, wanneer men bedenkt dat het hier iemand geldt [Isaac da Costa], wiens *waarachtige liberaliteit* uit al zijn geschriften, uit *geheel zijn wezen* spreekt [...] [cursivering door mij].’ La Saussaye, ‘Antwoord van J.H. Scholten aan mr. Is. da Costa’ (1853), VW I, 125.

²⁰ O. Noordmans, ‘Twee kerkelijke richtingen’ (1926-1929), VW III, 373-379. In negatieve vorm kwam het voor als illiberaliteit der ‘liberalen’. Zie: La Saussaye, *Leven en rigting: vier voorlezingen over godsdienstige vraagstukken van dezen tijd* (1865), VW III, 58. Zie voor het verband tussen de ethische en dialectische theologie: J.J. Stam, ‘Van de Ethische Theologie naar Karl Barth’, in: A.F.N. Lekkerkerker e.a. ed, *Ernst en Vrede: opstellen rondom de ethische theologie* (Den Haag 1951) 32-61.

²¹ Niet dat hij artistieke allures had. Hij deed nooit alsof. Maar zijn geheele levenshouding werd gekenmerkt door datgene wat den ware kunstenaar maakt: eerbied.’ G. van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, in: F. van Gheel Gildemeester en H.A.C. Snethlage, *J.H. Gerretsen: een boekje van herinnering, zijnen vrienden aangeboden* (Nijmegen 1924) 75. Oorspronkelijk verschenen als G. van der Leeuw, ‘In memoriam dr. J.H. Gerretsen’, *Mededeelingen uit de Ethische Vereeniging* 1923. Zie ook: G. van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen* (Den Haag 1924) 19. Wat betreft het onderscheid tussen artistiek en esthetisch bij Gerretsen: ‘Veel wordt aesthetisch gegrepen dat niet innerlijk wordt gerealiseerd.’ Gerretsen, *Inleiding over de Opstanding* (1910) [bijbellezing], schrift VII, HGA, CG 19. Voortaan te citeren als: *Inleiding over de Opstanding. De bijbellezingen zijn verslagen, hoogstwaarschijnlijk op grond van de aantekeningen van Gerretsen die verloren zijn gegaan. Deze veronderstelling is gebaseerd op de aantekening op de binnenzijde van het voorkaft van Schrift IV: ‘Gecopieerd, niet gecorrigeerd’.*

²² ‘Ik zal bv. in mijn preeken vermijden naar een goed gekozen woord te zoeken, omdat in het mooie woord zoo licht de poging ligt mij zelve te zoeken en mijn preek over de kruisiging bijv. te gebruiken als een middel om furore te maken.’ Gerretsen aan Wilma, 15 oktober 1915. Haags Gemeentearchief [HGA], Collectie Gerretsen [CG] inv. nr. 29. Voortaan te citeren als: Gerretsen aan Wilma. Zie voor Wilma, *nomme de plume* voor Willemina Vermaat (1873-1967): G.J. van Bork en P.J. Verkruysse, *De Nederlandse en Vlaamse schrijvers* (Weesp 1985).

diepsten zin des woords. Het is zoo rhetorisch. En is er iets ellendiger op de wereld dan rhetorica?', schreef Gerretsen ooit in een recensie.²³

Gerretsen was voor velen, in het bijzonder voor jongeren, een geloofsheld zonder zich ooit als gelovig voor te doen. Tenslotte ontzag hij zichzelf niet om de geloofswaarheden op een geheel eigentijdse manier te doordenken en te doorgronden. Waar anderen theologie en dogmatiek al gauw voor gezien hielden, daar ging Gerretsen onvermoeibaar door tot aan of soms zelfs over de grenzen van het menselijk denkvermogen.²⁴ Diepzinnig en speculatief, zo werd hij veelal gekenschetst.²⁵ Vaak was dat uit waardering en bewondering, maar voor sommigen zullen deze kwalificaties als eufemismen geklonken hebben voor ondoorgrondelijk en excentriek.

Dit alles gold *mutatis mutandis* ook voor La Saussaye als geestelijk vader van de ethische theologie. Ook als prediker was La Saussaye sober en vermeid eveneens alle *brille* die iets kon doen schijnen wat het niet was.²⁶ Toch waren er in het begin van de twintigste eeuw - een kleine halve eeuw na zijn dood - in Leiden en Rotterdam, waar hij als predikant gestaan had, nog enkelen te vinden die de herinnering aan hem als prediker en zielzorger in ere hielden.²⁷ Voor Isaïc da Costa was de jonge La Saussaye 'een onzer innigste en diepzinnigste theologen.'²⁸ Een ander sprak van een creativiteit die nieuw licht wierp op tal

²³ Gerretsen, Voor de Leestafel: S.K. Bakker, Van het droeve en blijde leven [gedachten van een christen-socialist], Rotterdam 1907', *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* 21 (1907) 34.

²⁴ '[...] en zien wij hem weer als de forsche krachtige persoonlijkheid, met zijn oog tintelend van levenslust, maar ook met dien zoekende en vorschende blik, die hem al 't omringende deed vergeten en doordrong in de innerlijke wereld des geestes.' J.A. Cramer, 'Dr. J.H. Gerretsen', in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 22. En: 'Want hij was een dogmatische en filosofische geest. Ik moest bij J.H.G(erretsen) dikwijls denken aan het woord van Dr. Beynen over J.H.G(unning): 'anderen weten misschien evenveel, maar G. is een geest van hooger orde.' F. van Gheel Gildemeester, 'In memoriam dr. Jan Hendrik Gerretsen', in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 8. Beijnen was rector van het Haagse gymnasium en goed bevriend met Gunning. Het citaat van Beijnen is te vinden in: J.H. Gunning J.Hz., *Prof. dr. J.H. Gunning: leven en werken* (Rotterdam 1923) III, 273. Zie voor L.R. Beijnen (1811-1897): Joh. Dyserinck, *Dr. L.R. Beijnen* (Den Haag 1906). Ook anderszins werd Gerretsen met Gunning vergeleken. Zo schreef diens zoon: '[...] hij [Gerretsen] doet mij telkens aan mijn vader denken, soms heeft hij de warmen toon van Valeton.' J.H. Gunning J.Hzn, 'Keur van overdenkingen Overdenkingen uit de nalatenschap van Dr. J.H. Gerretsen', *Pniël: weekblad voor het Christelijke gezin* 33 (1925) 5 december.

²⁵ Bijvoorbeeld: 'Gerretsen was een speculatieve geest. Hij speculeert altijd; ook op den preekstoel kon hij het niet laten,' Van Gheel Gildemeester, 'Brieven aan ds. S.H. Buytendijk', in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 120. En: 'Ongetwijfeld werkte zijn geest, die meer op nadenken, men zou zelfs kunnen zeggen: nadenkend-phantaseeren, dan op onderzoeken was gericht, in die richting [van de dogmatiek].' *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 20 november 1923 ochtendblad A2. Voortaan te citeren als: NRC.

²⁶ A.M. Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye: eene historisch-dogmatische studie* (Groningen 1905) 32.

²⁷ Van Gheel Gildemeester, 'De ethischen', 18.

²⁸ Geciteerd in: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 77. Eenzelfde oordeel had Willem de Clercq: 'Deze ochtend ging ik [De Clercq] in de Fransche kerk bij La Saussaye, een vriend van Gerrit [...] De preek trof mij [...] Er was diep inzicht in over de kennis Gods in Christus [...] Men kan wel zien, dat hij uit de filosofie komt, dat hij al de zaken nog niet in het geloof gegrepen heeft, doch er is een diepte in het onderzoek en in de beschouwing, die ik zelden hoorde.' Allard Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* (Haarlem 1889) II 231.

van traditionele waarheden.²⁹ Evenals Gerretsen werd La Saussaye niet zelden voor diepzinnig en derhalve, tot zijn teleurstelling en ook ergernis, voor onbegrijpelijk gehouden.³⁰

Tour d'horizon

La Saussaye en Gerretsen waren congeniale karakters, die beiden met hart en ziel het ethisch denken waren toegedaan, maar dan wel op een wijze die afweek van wat Hulsman, en velen met hem, daaronder meende te verstaan. Wat verstonden zij dan onder ethisch? Noordmans liet het niet alleen bij de constatering dat niet alles ethisch was wat zich als ethisch voordeed, maar schetste ook de coördinaten van wat La Saussaye zich daarbij voorstelde. Ethisch wilde volgens Noordmans zeggen dat leer en leven, doen en denken, gezien werden in een voortdurende dialectische verhouding. Dialectisch wil hier zeggen dat leven niet zonder leer kan en omgekeerd de leer niet zonder het leven. Zij konden niet los van elkaar gezien, gedacht en begrepen worden. Theologisch gesproken, betekende dit dat spreken over God pas zin kreeg zodra ook de mens in het vizier kwam.

Ethische theologie zag La Saussaye dan ook als een voortdurend *va-et-vient* tussen hemel en aarde, als de engelen in Jacobs droom te Bethel. La Saussaye en later Gerretsen balanceerden in hun denken tussen hemel en aarde en namen de dualiteit van deze twee werkelijkheden uiterst serieus zonder hun onderlinge verbondenheid uit het oog te verliezen. Elke theologische uitspraak stond dan ook onder het voorteken van voorlopigheid.³¹ Daarom hing boven de schrijftafel van Gerretsen in grote letters het woord *Nochtans* om zich die voorlopigheid te herinneren.³² La Saussaye trof het *va-et-vient* van het ethische denken in de kern toen hij schreef: ‘Se rendre compte de la nature et du contenu de sa foi, c’est humaniser le divin sans lui enlever son caractère divin’.³³

De ethische theologie was gespeend van elke vorm van fundamentalisme. Dat wil zeggen, dat zij een vast beginsel in de vorm van een postulaat - een ‘Gedankending’, zoals La

²⁹ Van Gheel Gildemeester, ‘De ethischen’, 18.

³⁰ ‘Daarbij bezat hij een zeer fijngevoelig karakter en groote behoefte en begeerte naar sympathie, waardoor het hem moeilijk viel, zich te troosten over zijn niet-begrepen-worden of over den onwil om hem te begrijpen.’ Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 32.

³¹ Die voorlopigheid ontging menig tijdgenoot zoals La Saussaye’s Utrechtse ambtgenoot G. Barger. Deze begreep niet hoe La Saussaye en Gunning met dit dualisme, ‘met die inwendige tweespalt’, vrede konden hebben. Hij schreef deze duisterheid van stijl ook toe aan dit dualisme. Zie: G. Barger aan Groen van Prinsterer, 12 maart 1862, *Briefwisseling Groen van Prinsterer III*, 534.

³² Zie: A. van Solinge aan C.F.J. Antonides, 7 januari 1974. Brief is in het bezit van de auteur.

³³ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande: souvenirs et impressions* (1860), VW II, 343-469.

Saussaye het noemde³⁴ - waarop men verder wilde bouwen, principieel afwees. Als de ethischen spraken van beginsel, dan dachten zij daarbij eerder aan levensbeginsel dan aan grondslag of principe. Deze opvatting van beginsel was in het intellectualistisch denkklimaat, dat in die tijd in kerkelijk Nederland heerste, tamelijk ongebruikelijk. La Saussaye en Gerretsen wilden niet voortbouwen op wat met de kerkelijke traditie gegeven was waardoor grondplan en contouren eigenlijk al bij voorbaat vastlagen. Nee, zij wilden op eigen kracht en op eigen kompas onderzoeken, en in al zijn implicaties doordenken, wat het betekent als men God en mens in een persoonlijke of ‘dialogische’ verhouding op elkaar betreft. Zij wilden doordenken wat het wil zeggen wanneer men God als schepper ‘anthropomorphiseert’ en de mens als schepsel ‘theomorphiseert’.³⁵ Theologie werd eerder gezien als vraagstuk en waagstuk waarbij theologische of kerkelijke *partis pris* principieel werden afgewezen. De waarheid openbaarde zich immers nooit vooraf, *a priori*, maar altijd achteraf, *a posteriori*. Net zoals, naar het wijze woord van de Duitse filosoof Hegel, de uil van Minerva eerst uitvliegt als de schemering invalt.³⁶

Deze denkwijze verklaart mede waarom de ethischen zich in tal van theologische en kerkelijke kwesties tamelijk liberaal opstelden, zoals zij dat bijvoorbeeld deden ten aanzien van de moderne bijbelkritiek. Dat de bijbel Gods Woord was, kon in hun ogen nooit als een zekerheid aangenomen worden, maar moest gaandeweg blijken. Wat waar of waarachtig was, zou zichzelf immers vroeg of laat wel bewijzen.

Vrijmoedig en stoutmoedig gingen La Saussaye en Gerretsen als theologen te werk.³⁷ Als een ezel in de bergen ging de ethische theoloog stapvoets voorwaarts, elke steen toetsend op zijn betrouwbaarheid, in vertrouwen dat de waarheid zichzelf zou bewijzen of, beter gezegd, zich als waarachtig zou bewijzen. Dat relativeerde ook eigen pogingen en plannen, hoe nobel en vroom ook. Tekenend voor deze houding is de volgende herinnering van Gunning aan La Saussaye. Toen de Utrechtse theoloog J.J. van Oosterzee eens de vraag

³⁴ ‘Een beginsel is niet iets abstracts, geen *Gedankending*, maar iets reëels, het is gegeven in het voorwerp zelf [...]’ La Saussaye, *Het wezen der theologie: brief aan den hoogleraar P. Hofstede de Groot, door D. Chantepie de la Saussaye* (1867), VW III, 164.

³⁵ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten over de Leer der Hervormde Kerk* (1885 [oorspr. 1859]) VW II, 296.

³⁶ ‘Die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechende Dämmerung ihren Flug.’ G.W.F. Hegel, *Grundlinien des Rechts* (Berlijn 2005² [oorspr.: 1821]) 14.

³⁷ De vrijmoedigheid en stoutmoedigheid van de reformatoren stelde La Saussaye als een lichtend voorbeeld waarbij hij en zijn tijdgenoten als epigonen zwak afstaken: ‘Nous imitons ces phrases, nous répétons ces formules, mais où est l’esprit qui les a inspirées? [...] Quelles sont nos hardiesses, nos témérités fécondes?’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 461. Gerretsen zag zijn dogmatische werk als een ‘vermetel pogen’. Zie: Gerretsen aan S.H. Buytendijk, 27 november 1906. HGA, CG 3. Voortaan te citeren als: Gerretsen aan Buytendijk. Zie voor S.H. Buytendijk (1820-1910): *BLGNP* III, 69-70 (F.L. van ’t Hooft).

opwierp welke theologie in staat zou zijn de kwalen van zijn tijd te genezen, antwoordde La Saussaye: ‘Geene: want dat doet God alleen.’³⁸ Van dezelfde orde is wat Gerretsen zei bij de eerste liturgische dienst in 1911, die het begin zou zijn van de liturgische beweging: ‘Het zou kunnen zijn, dat later blijken zal dat hedenmorgen een nieuw stadium van ons kerkelijk leven is geopend. Het kan zijn, ik weet het niet en ik verdiep me er ook niet in. Ik behoef en wil dit ook niet weten.’³⁹

Theologie als wetenschappelijk experiment

La Saussaye en Gerretsen zagen zichzelf eerder als wetenschappelijke onderzoekers, die zich een weg wilden banen in een *terra incognita* dan als dogmatici die gebaande wegen volgden.⁴⁰ Theologie als experiment. Anders dan in de natuurwetenschap bleef hun onderzoek niet binnen de grenzen van de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid en richtte het zich tenslotte ook op een metafysische werkelijkheid. Waarneming, zou men kunnen zeggen, ging zodoende over in gewaarwording. Onvermoede en verborgen betekenissen konden aan het licht treden die inzicht boden in de ware aard van de werkelijkheid. Voor wie niet vertrouwd was met de metafoor als denkcategorie en deze alleen als stijfgevoel zag, was een dergelijke wijze van denken en spreken zweverig en nevelig, overdreven en fantastisch.⁴¹ Het was een kritiek die La Saussaye telkens weer ontmoette.⁴² Ook Gerretsen had te lijden van dergelijke kritiek: critici vonden hem in zijn denken springerig en chaotisch.⁴³

Er kwam een werkelijkheid aan het licht die niet aan het spel van blinde natuurkrachten bleek te zijn overgeleverd, maar beheerst werd door een ethisch motief. Dat

³⁸ J.H. Gunning jr., *Jezus Christus de middelaar Gods en der menschen* (Amsterdam 1884) xv. J.J. van Oosterzee stelde deze vraag in: *Van welke theologen is iets goeds voor de toekomst der kerk ter verwachten?: toespraak bij de hervatting der academische werkzaamheden in 1867* (Utrecht 1867).

³⁹ P.W.J.L. Gerretsen, ‘De eerste liturgische dienst’, 89. Zie voor J.J. van Oosterzee (1817-1882): *BLGNP II*, 351-356 (R.H. Bremmer).

⁴⁰ Gerretsen bewonderde die wetenschappelijke attitude in zijn leermeester J.J.P. Valetton jr.: ‘Hij wikte, hij woog. In de college-zaal hield hij de balans voor ons op. Men zag de balans stijgen, dalen, eindelijk sloeg zij door, zij moest doorslaan op dat punt. Ofwel de evenaar schommelde heen en weer; daar was het voor, daar was tegen; zij wogen tegen elkaar op; er kon geen decisie genomen worden. [...] Valetton smokkelde nooit. Valetton was geen apologeet. Zijn resultaat stond van te voren niet vast. Hij wilde nergens heen. Hij was een man, die in wetenschappelijke kwesties niet vooringenomen was. Hij was bereid, eigen meening aan een wetenschappelijk resultaat op te offeren [...]’ J.H. Gerretsen, ‘Prof. dr. J.J.P. Valetton’, in: Gerretsen e. a., *In memoriam prof. dr. J.J.P. Valetton Jr.* (Nijmegen 1912) 10.

⁴¹ Zoals bekend heeft de Franse filosoof Paul Ricœur de metafoor als denkcategorie in ere hersteld. Zie: Paul Ricœur, *La métaphore vive* (Parijs 1975).

⁴² DE moderne theoloog F.W.B. van Bell bijvoorbeeld verweet La Saussaye te idealiseren, te fantaseren en te chargeren. Zie: F.W.B. van Bell, ‘Eene opmerkelijke stem uit het kamp der orthodoxie’, *De Tijdspiegel* 15 (1858) 89.

⁴³ Het oordeel van een recensent over Gerretsens *Christologie* (1911) luidde: ‘[...] ook dit dogmatisch fragment draagt weer sterk het merk van den Schrijver. Het is alles ongewoon, paradox, chaotisch’, G. Vellinga, ‘Christologie. De persoon en het werk des Heeren’, *Theologische Studiën* 29 (1912) 297.

wilde zeggen dat de schepping een doortrokken was van een verlangen naar en erkenning van de ander of, een verlangen dat niet gericht was op zelfbevestiging - *conatus essendi* (Spinoza) - maar op het welzijn van de ander.⁴⁴ Het was een verlangen dat niet gericht was op zelfbevestiging maar op het welzijn van anderen. Het vinden en zichtbaar maken van dit ethische motief in natuur en geschiedenis was volgens La Saussaye het *Anliegen* van de ethische theologie: '[...] het opsporen, ontdekken en op den voorgrond stellen van de zedelijke zijde der toestanden, van datgene, waardoor de wereld der ervaring, met eene hoogere orde, met het koninkrijk Gods samenhangt [...].'⁴⁵

Persoonlijke betrokkenheid als grondmotief van het leven was eerst van waarde als zij in vrijheid tot stand kwam. Tegelijkertijd had deze betrokkenheid een verplichtend karakter. Deze twee-eenheid van vrijheid en van verplichting was geen theoretisch postulaat maar vrucht van geloofservaring.⁴⁶ De paradoxen die dit op theoretisch niveau met zich meebracht, konden in het toenmalige Nederland op weinig sympathie rekenen. Men betitelde het als 'Duitsche excentriciteit en paradoxen-jagt', een kritiek die ook op La Saussaye als ethisch theoloog afstraalde. Bij deze kritiek bleef het evenwel niet, ook het speculatieve karakter van de ethische theologie lag onder vuur als 'Fransche phantastery en hypothesen-manie'.⁴⁷

Het paradoxale karakter van het ethische denken kwam bijvoorbeeld tot uiting in wat in ethische kring onder beginsel verstaan werd. Beginsel kan begrepen worden als kiemkracht, creatief en dynamisch als het leven zelf.⁴⁸ Beginsel betekende dus: leven, beweging en verandering, levenskracht die haar eigen gang ging en daarin volhardde. Daarom kon Gunning ook opmerken dat hij zich bij vastheid van beginsel - en daarbij had hij het ethische beginsel op het oog - niets anders kon voorstellen dan verandering.⁴⁹ Paradoxaler kan

⁴⁴ Zoals bekend heeft De Franse wijsgeer Emmanuel Levinas (1905-1995) het idee van een kosmische ethische orde die zich niet wil voegen naar, en invoegen in, een 'zijns-orde' gethematiseerd in zijn: *Autrement qu'être ou au delà de l'essence* (Den Haag 1974).

⁴⁵ La Saussaye, 'Verdediging van de ethisch-irenische rigting, zoo als die in dit tijdschrift vertegenwoordigd wordt, tegenover de bedenkingen van anti-revolutionaire zijde', *Ernst en Vrede* 6 (1858) 7.

⁴⁶ 'De eerste Adam moet zich zijn *liberum arbitrium*, d.i. zijne persoonlijkheid, datgene waardoor hij Gods beeld draagt, bewust worden tegenover alle de determineerende momenten zijns levens, namelijk tegen alle goddelijke invloeden, een vrije verhouding kunnen aannemen, die invloeden te kunnen recuseeren of zich daaraan met zelfbewustheid te kunnen onderwerpen,' La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten over de leer der Hervormde Kerk* (1885 [oorspr. 1859]), VW, 267.

⁴⁷ J.J. van Oosterzee, *Historie of roman? Het leven van Jezus door Ernest Renan, voorloopig toegelicht* (Utrecht 1863) 5-6.

⁴⁸ Gerretsen had een voorliefde voor biologische metaforen: 'Al wat in deze wereld in wil moet er in geboren worden. Moet er ontkiemen.' Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk december 1899. En: 'Alles is geboorte. Bij den zondvloed geboorte van een nieuwe orde uit de oude. De Opstanding van Christus geboorte (eerstgeborene uit den dood), Reformatie geboorte uit de oude kerk. Alles is geboorte. Centraal begrip.' Gerretsen aan Buytendijk, 28 maart 1900.

⁴⁹ J.H. Gunning jr., *Beginsel en meeningen: proeve van beantwoording van de vraag 'Hoe gaat vastheid van beginsel met wisseling van meeningen samen'* (Utrecht 1860¹) 88.

het nauwelijks. In deze lijn verder denkende, betekende beginsel ook progressie, een onomkeerbare voorwaartse beweging.⁵⁰ Zowel La Saussaye als Gerretsen stond daarom ook afwijzend tegenover denkrichtingen die hun heil in het verleden zochten en dan ook verdacht veel leken op reoprinstatie. Weer terug naar Kant of terug naar Calvijn, zoals respectievelijk het neokantianisme en neocalvinisme leken voor te staan, waren in hun ogen doodlopende wegen.⁵¹ Het ‘issu de Calvin’ dat de neocalvinisten hoog in het vaandel voerden, kon voor La Saussaye niet anders betekenen dan dat het reformatorisch beginsel, dat Calvijn ontdekt had, zich op een wijze ontwikkelde zoals Calvijn zich nooit had kunnen voorstellen.

Reformatorisch denken moest het hebben van voortschrijdend inzicht, wilde het zichzelf trouw zijn.⁵²

Nog even terug naar het in aanleg persoonlijke of empathische karakter van de schepping. Het kon voor La Saussaye welhaast niet anders dan dat dit zijn evenbeeld moest vinden in geloof en theologie.⁵³ Wat niet persoonlijk beleefd werd, had voor hem en ook voor Gerretsen weinig of niets te betekenen. Erger nog, een onpersoonlijk geloof dat slechts bestond uit het aannemen van geloofswaarheden was in hun ogen de voedingsbodem van hypocrisie. De nadruk op de persoonlijke aard van het geloof was voor La Saussaye echter geen uitkomst van een redenering, maar de bevestiging van een geloofsbeleving die aan alle denken voorafging. Hetzelfde gold voor Gerretsen: dat een dergelijk geloof zo reëel en zo

⁵⁰ Deze voortgaande beweging hield voor La Saussaye ook in dat al het nieuwe onherroepelijk zou verouderen en ondergaan: ‘Dit is de wet van geestelijken vooruitgang, dat ieder nieuwe ontwikkeling een doodstijding moet erlangen.’ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 42. De ethische richting kende dan ook niet het triumfalisme dat bij het neocalvinisme te vinden was. Het was dus een miskenning van Th.L. Haitjema dat hij de ethische richting samen met het neocalvinisme verweet te vroeg gegrepen triomf op de geest van de eeuw te hebben. Th.L. Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming* (Den Haag 1964) 201-223. Zie ook: ‘Kan men werkelijk spreken van ‘te vroeg gegrepen triomfen op de geest der eeuw’, als men Valetton ziet worstelen om in de kritische vragen van zijn tijd en studie het geloof te behouden? [...] Er is hier een geval van een kortsluiting, waarbij de stoppen doorslaan.’ W.C. van Unnik, ‘Houdt uw voorgangers in gedachtenis’, in: A.J. Bronkhorst ed, *Woorden gaan leven: opstellen van en over Willem Cornelis van Unnik* (1910-1978) (Kampen 1979) 268. Wat betreft de inherente dynamiek van een beginsel citeerde La Saussaye met instemming zijn Franse geestverwant Edmond de Pressensé: ‘Men kan niet een beginsel vaststellen en dan blijven staan. De logica is eene soort van Nemesis voor de systemen. Zij wreekt de waarheid, door de dwalingen te dwingen, zich geheel en al te vertoonen in hare consequenties.’ *Ernst en Vrede* 1 (1853) 147. Zie voor E. de Pressensé (1824-1891): *BBKL* VII, 930-936 (B. Storch).

⁵¹ Wat betreft het neokantianisme: ‘Le retour vers Kant qu’on observe dans les derniers mouvements de la philosophie allemande, ne saurait se justifier que pour autant que la vérité morale n’est pas suffisamment représentée dans les systèmes spéculatifs. Mais il faudrait chercher alors un autre point de départ que l’impératif catégorique. Sinon, ce serait revenir à un point de vue dépassé par la pensée scientifique.’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 363.

⁵² Het is opmerkelijk dat Noordmans ‘issu de Calvin’ beter vond passen bij La Saussaye dan bij Kuyper. Zie: O. Noordmans, ‘Gereformeerd-ethisch’, *VW* III, 399.

⁵³ ‘[...] eene door ons ingeziene waarheid. Zoodat wij nu getuigen: niet meer omdat wij gehoord, maar omdat wijzelven gezien hebben. Gelooven wij. Waar dit zelfstandige inzicht achter blijft (dat door geen wetenschap verkregen wordt), daar blijft de waarheid buiten ons en is niet in ons.’ La Saussaye aan Groen van Prinsterer, 28 december 1861, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 518. Zie voor Gerretsen: ‘Bovendien heb ik altijd behoefte aan een waarheid die in mijn ziel leeft.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk uit 1897.

overweldigend kon zijn, daar kon hij zich uitermate over verbazen, zoals een jongen over zijn verliefdheid.⁵⁴

Hun onafhankelijke en vrijmoedige wijze van theologiseren bracht La Saussaye en Gerretsen tot uitkomsten die menigeen de oren deed spitsen en de wenkbrauwen fronsen. Waren dit niet je reinste ketterijen?⁵⁵ Maar misschien riep hun methode van denken nog wel meer weerstand op. Zij bood immers niet het houvast dat men gewend was en leidde tot een taalgebruik waar men vaak geen kant mee op kon. Een dieptepunt of steen des aanstoots was het bekende adagium: de waarheid is ethisch. De ethischen gaven hiermee - in de woorden van Noordmans - kerkelijk Nederland het raadsel van de Sfinx op te lossen.⁵⁶ Tartte het niet alle menselijke logica? Of was het goddelijke wijsheid, die de mens een dwaasheid was? Was het 'dialectische' karakter van de ethische theologie voor tijdgenoten wellicht te ongewoon, zo niet exotisch, om daar begrip voor te kunnen opbrengen, laat staan dit op waarde te kunnen schatten?

Men liet het naast de al genoemde neveligheid en warrigheid doorgaans bij diepzinnig, zo men toch iets positiefs wilde zeggen. Maar diepzinnig gold misschien ook als een vrijbrief om niet verder te hoeven denken. In elk geval werden zowel La Saussaye als Gerretsen bij voorkeur als diepzinnige denkers gewaardeerd. Het was wachten op latere generaties, die daar onder invloed van de Barthiaanse theologie oog voor kregen. Het was dan ook een jongere tijdgenoot en geestverwant van Noordmans, K.H. Miskotte, die de ethische theologen, zoals La Saussaye en Gerretsen met hun voorliefde voor paradoxen, scherp tekende toen hij opmerkte: 'Juist de man uit één stuk is halfslachtig, de ethische is dialectisch.'⁵⁷ Jongere

⁵⁴ 'Hoe strikt, strikt persoonlijk is het geloof. Soms is het mij als ben ik er alleen en God er alleen voor mij. Hij is mijn God. De gansche groote God is er geheel en alleen voor mij. God heeft mij alleen lief, zoo spreekt de ervaring.' Gerretsen aan Buytendijk, 17 november 1899.

⁵⁵ 'Hij [Gerretsen] deinsde voor geen enkele conclusie terug.' J. Taal, 'Een herinnering aan wijlen dr. J.H. Gerretsen', in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 89.

⁵⁶ '[De waarheid is ethisch] heeft iets van het raadsel van de Sphynx aan kerkelijk Nederland in de laatste helft der negentiende eeuw gegeven.' O. Noordmans, 'Ontwikkeling en toekomst van de ethische theologie' (1939), *VW III*, 445.

⁵⁷ K.H. Miskotte, *Johannes Hermanus Gunning* (Rotterdam 1929) 116. Zie voor K.H. Miskotte (1894-1976): *BLGNP VI*, 191-196 (W. Nijenhuis). Gerretsen toonde niet alleen een voorliefde voor paradoxen maar bleek haar ook te belichamen volgens zijn collega Cramer: 'We zien in Gerretsen allerlei tegenstellingen: boeteprediker en kunstenaar, gemeenschapsmensch en individualist, streng wetenschappelijk denker en vriend van eenvoudigen, levende in de gemeente en zijn gezin, dat hem zo lief was, streng calvinist en toch met een open oog voor de eischen der nieuwe wetenschap, met een niets ontziendeforschheid en een liefdevol zich gevende tederheid.' J.A. Cramer, 'Dr. J.H. Gerretsen', in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 25. Oorspronkelijk verschenen in: *Bergopwaarts: weekblad voor Christendom en Cultuur* 7 (1923) 4. Scheers constateerde eveneens een merkwaardig samengaan van tegenstellingen in Gerretsen waardoor hij moeilijk in zijn tijd te plaatsen viel: 't Is zodoende uiterst moeilijk Gerretsen te localiseren. Scheers, 'Dr J.H. Gerretsen', 188. Tekende Gerretsen niet ook zichzelf toen hij aan Buytendijk schreef: 'Het geestelijk leven is als een 'unendliche Melodie' vol contrasten, synthese van allerlei elementen, die intellectueel tegenover elkander staan en onverenigbaar schijnen.' Gerretsen aan Buytendijk, juli 1902.

generaties duiden ethisch als existentieel om aan te geven dat het La Saussaye ging om de mens in zijn totaliteit.⁵⁸ Het onderscheid dat de ethische theoloog maakte tussen waar en waarachtig wees ook in deze richting. ‘Waar’ had in zijn ogen een beperktere actieradius dan ‘waarachtig’. Waarheid voldeed allereerst aan intellectuele vereisten, waarachtigheid appelleerde vooral aan een existentieel verlangen. Toch - en dat is weer typerend voor het dialectische karakter van de ethische denkers - wilden zij de intellectuele aspecten niet veronachtzamen of verwaarlozen, maar deze op een haast hegeliaanse wijze *aufheben* in hogere vorm, waar waarheid zich als waarachtig manifesteerde. Voor alle duidelijkheid: een en ander is eerder impliciet dan expliciet in het werk van La Saussaye en Gerretsen. Er zijn echter te veel signalen in hun werk die duiden op een affiniteit met het dialectische of speculatieve denken, om dit niet nader te onderzoeken en in kaart te brengen.

Noordmans lijkt dus geen ongelijk te hebben gehad, toen hij beweerde dat niet alles ethisch was wat de klok sloeg in de *belle époque*. Een man als Gerretsen blijkt moeilijk te passen in het beeld dat Hulsman schetste; hij was bijvoorbeeld niet zo gevoelig voor wat *bon ton* en eigentijds geacht werd. Enerzijds maakte dat hem vrijer en onafhankelijker in zijn denken dan menigeen die scherper aan de tijdgeest zeilde, anderzijds bracht hem dat - evenals dat met La Saussaye het geval was geweest - in een positie die hij als eenzaam ervoer.⁵⁹

Vier case studies

In deze studie gaat het niet zozeer om een systematische uiteenzetting van de theologie van La Saussaye en Gerretsen - daar is immers al ruimschoots onderzoek naar gedaan - , maar om hun ‘Sitz im Leben’.⁶⁰ Hoe dachten en hoe deden zij? Daarbij zal de aandacht vooral uitgaan

⁵⁸ ‘‘Ethisch’ is, wat tegenwoordig aangeduid wordt met ‘existentieel’ [...]’ C. Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet* [diss. Leiden] (Kampen 1966) 226. Zie ook: ‘‘Ethisch’ hatte für ihn [La Saussaye] so ungefähr denselben Klang wie für uns ‘existentiell’.’ H. Berkhof, *200 Jahre Theologie: ein Reisebericht* (Neukirchen-Vluyn 1985) 115.

⁵⁹ ‘Dan knelt mijn eenzaamheid. Er is bijna niemand die de dingen ziet als ik. Overall is actie en ik vind actie nog onmogelijk. Dan stuit men rechts, dan links. Ziet men dan niet, dat het Christendom iets anders is dan wij hebben. Ik kom door dit alles wel heen, maar ik kan het er zoo moeilijk mede hebben. Toch is het goed. Ik zei het vanmiddag nog tegen Anna [de vrouw van Gerretsen]: Ik zou de dingen niet anders willen hebben dan ze zijn. Ik moet door het isolement heen, er is niets aan te doen.’ Gerretsen aan Wilma, 10 mei 1914.

⁶⁰ Zie voor La Saussaye: H. Bavinck, *De theologie van Daniël Chantepie de la Saussaye: bijdrage tot de kennis der ethische theologie* (Leiden 1903²), Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye: eene historisch-dogmatische studie*. J. van den Berg, ‘Daniël Chantepie de la Saussaye’, *Rondom het Woord: eigentijds verstaan van de bijbel; theologische etherleergang* 16 (1974) 61-72, H. Veldhuis, ‘Vanuit het midden: hoofdlijnen van de theologie van Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874)’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 46 (1992) 109-123, J. van den Berg, ‘Blijve hun Werk’: de oude ethischen in historische context’, in: R.A. Vlasbom en J.G. van der Windt ed, *Heel de kerk: enkele visies op de kerk binnen de ‘Ethische Richting’: uitgave ter gelegenheid van het vijftienvigste lustrum van het Theologisch-Litterarisch StudentengEZelschap ‘Excelsior Deo Iuvante’ 10 oktober 1995* (Zoetermeer 1995) 13-28, H. Veldhuis, ‘Gezag in vrijheid: de visie op de kerk van D. Chantepie de la Saussaye in de periode van ‘Ernst en Vrede’ (1852-1858)’, in: Vlasblom en Van der Windt, *Heel de kerk* 29-

naar hun atypische, misschien wel idiosyncratische, wijze van denken en zal getracht worden deze in de context van hun tijd te plaatsen. Het eigenaardige karakter van hun denken wordt vanuit historisch perspectief belicht en onderzocht. Dit historisch onderzoek krijgt gestalte in een viertal *case studies*.

La Saussaye

De studies over La Saussaye belichten als in een tweeluik elk een wezenlijk aspect van zijn denken. De eerste studie belicht hem als empirisch onderzoeker, de tweede als speculatief denker. Niet zonder reden wordt hier gesproken van aspecten omdat empirisch en speculatief een twee-eenheid voor La Saussaye vormden en derhalve niet als afzonderlijke elementen beschouwd kunnen worden. Zij worden omwille van de duidelijkheid onderscheiden. Deze studie laat La Saussaye zien in Nederlandse context. Daar nam hij een eigen plaats in tussen het modernisme en de orthodoxie. Met het modernisme voelde hij zich verbonden in het zoeken naar modernisering van de theologie, waar hij vurig voor ijverde. Hij zag dat als een eis der tijd. Hij distantieerde zich van het modernisme dat zich naar zijn mening te agnostisch toonde ten aanzien van het transcendent. La Saussaye was een empiricus maar geen empirist. De laatstgenoemde beperkte het kennen van de werkelijkheid tot dat wat zintuiglijk en verifieerbaar waar te nemen was. Een empiricus trok de grenzen niet zo nauw en sloot het kennen van niet-zintuiglijke en niet-verifieerbare verschijnselen niet bij voorbaat uit. Zijn verlangen om de transcendent werkelijkheid te kennen verbond La Saussaye met de orthodoxie, waar hij zich echter ook niet geheel thuis voelde. Hij kon niet meegaan met het in de orthodoxie vigerende supranaturalistische standpunt dat uitging van een hemel en een aarde als heterogene entiteiten.⁶¹

Het hart van het denken van La Saussaye was juist gelegen in het op elkaar betrekken van hemel en aarde, zoals al eerder even ter sprake kwam. Die onderlinge betrokkenheid was voor hem geen theoretisch postulaat maar kwam voort uit zijn geloof. Geloofservaring was voor La Saussaye de bron van zijn theologie. Dat verwijderde hem van het modernisme voor zover dat zich baseerde op verifieerbare feiten. Het scheidde hem van de orthodoxie voor

58. A. de Vos, 'Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874: contouren van zijn theologie', *Kerk en theologie* 37 (1986) 303-318.' Zie voor Gerretsen: noot 63.

⁶¹ Het supranaturalisme zag de transcendent werkelijkheid als een voor de mens ontoegankelijk domein: de hemel was voor de aarde geheel gesloten. Omgekeerd was dat niet het geval en kon de hemel zich op aarde door middel van wonderen manifesteren. Zie voor de visie van La Saussaye op het supranaturalisme: La Saussaye, *Godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst: II rationalisme en supranaturalisme* (1863), VW II, 535-562. In dit opzicht was het supranaturalisme naar het oordeel van La Saussaye heidens van aard: '[...] indien wij waarlijk het begrip openbaring in heidensche zin opvatten, namelijk als wonderdadige mededeeling van bovennatuurlijke waarheden en onwaarneembare feiten.' La Saussaye. 'Confessionalisme en modernisme' (1871), VW III, 418.

zover die uitging van de kerkelijke traditie. La Saussaye wilde modern zijn door uit te gaan van de ervaring en orthodox door uit te gaan van de transcendente oorsprong van het geloof. Anders gezegd: God sprak in de mens voor zover deze dat als zodanig erkende en beaamde. Begrijpelijkerwijs bracht zijn theologische standpunt La Saussaye in een geïsoleerde positie omdat hij ‘modern’ en ‘orthodox’ op een andere wijze opvatte dan de dragers van die benamingen. Daar kwam met zijn benoeming tot hoogleraar in Groningen (1872) een einde aan. Niet alleen voor hemzelf betekende dat een openlijke erkenning, dat gold ook voor de ethische richting als zodanig. In dit verband wordt de nodige aandacht geschonken aan de voordrachten voor academische benoemingen. Uit archiefonderzoek blijkt dat La Saussaye vaker in beeld is geweest bij de universitaire bestuurders dan tot nu toe aangenomen werd. Toch kwam het slechts eenmaal tot een benoeming. De vraag doet zich dan ook voor wat daarvan de reden is geweest.

De tweede studie voert de blik over de nationale grenzen heen, in het bijzonder naar de Duitse buurlanden. La Saussaye was gefascineerd door het vernieuwende karakter van het theologische denken dat daar baanbrekend was sinds het begin van de negentiende eeuw. Theologie werd niet langer verstaan als dogmatiek die de leer der kerk uiteenzette. Men zocht naar een theologie die zich los van kerkelijke bemoeienis als een autonome wetenschap ontwikkelen kon, geen confessionele maar wetenschappelijke theologie. De band tussen wetenschap en kerk werd geslecht zonder evenwel het geloof als constituerend beginsel van de theologie vaarwel te zeggen. Op de zoektocht naar het vinden van een intrinsieke band tussen geloof en wetenschap ging de theologie in de leer bij de filosofie. Die samenwerking tussen theologen en filosofen miste hij in Nederland maar al te zeer. Bijzondere aandacht wordt in dit verband geschonken aan Friedrich Schleiermacher (1768-1834) en Carl Daub (1765-1836), beiden door hun tijdgenoten als kerkvaders van de protestantse theologie vereerd, en de Heidelberger theoloog Richard Rothe (1799-1867) die hun geestelijk erfgenaam was en gezien werd als de ‘Urheber’ van de ethische theologie.⁶² Alle drie bewerkstelligden een radicale vernieuwing in het theologische denken die La Saussaye als de dageraad van een nieuwe tijd voor geloof en theologie begroette.

⁶² Zie voor Fr.D.E. Schleiermacher (1768-1834): *BBKL IX*, 253-270 (U. Schwab), voor C. Daub (1765-1836): *BBKL I*, 1231 (Fr.W. Bautz) en voor R. Rothe (1799-1867): *BBKL VIII*, 759-823 (Fr.W. Graf).

Gerretsen

Waarom Gerretsen? Een dergelijk vraag doet zich niet voor ten aanzien van La Saussaye, hij is immers de geschiedenis ingegaan als de geestelijke vader van de ethische theologie. Bij Gerretsen ligt dat evenwel anders. Hij is bovenal bekend gebleven als de initiator van de liturgische beweging in de Hervormde kerk en nauwelijks als dogmaticus. Tenminste als men afgaat op overzichtswerken.⁶³ In het theologische discours tot in onze dagen duikt zijn naam daarentegen meer dan eens op.⁶⁴ Zijn eigen tijd toont een tegengesteld beeld. Daar verschijnt Gerretsen allereerst als dogmaticus en komt de liturg nauwelijks of niet in beeld. In ethische kringen leefde de hoge verwachtingen dat hij zijn dogmatische deelstudies ooit tot een echte dogmatiek zouden uitgroeien.⁶⁵ Niet zonder reden want wie van zijn tijdgenoten heeft zich zozeer met dogmatische vragen beziggehouden als hij en wel zozeer dat het Abraham Kuyper de uitspraak ontlokt zou hebben dat Gerretsen de enige was onder de jongere ethischen die de naam van theoloog verdiende.⁶⁶ Zo schreef bijvoorbeeld de Utrechtse kerkelijke hoogleraar M.J.A. de Vrijer:

‘Van geslacht tot geslacht is er onder de theologen maar een enkele, die hoog uitreikt onder zijn broeders. Daar was Gerretsen er een van. Hij was een van de weinigen, zeer weinigen die zelfstandig de leer der reformatie doordacht.’⁶⁷

⁶³ Zie bijvoorbeeld: Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk vanaf 1795*, 249 en H. Berkhof, H., *Christelijk geloof* (2007⁹) 370. Zover bekend was Gunning de eerste die Gerretsen lang na diens dood bij uitstek als ‘liturg’ vermeldde: J.H. Gunning J. Hz., *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1941) 156.

⁶⁴ Zie bijvoorbeeld: H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen 1918³), J.G.W. Goedhard, ‘Schets van dr. J.H. Gerretsen’s theologie’, in: *Jaarboek der Ethische Vereeniging 1927-1928* 5-26, J.G. Woelderink, *De rechtvaardiging uit het geloof alleen* (Aalten 1941), G.Ph. Scheers, ‘Dr J.H. Gerretsen’, in: 171-192, G.C. Berkhouwer, *De persoon van Christus* (Kampen 1952), J.M. Hasselaar, *Erfzonde en Vrijheid* [diss. Leiden] (Den Haag 1953), W.F. Golterman, ‘J.H. Gerretsen, een theologisch pionier’, *In de Waagschaal* 12 (1957) 31 477-479 en 493-495, J. Veenhof, *Revelatie en inspiratie: de openbarings- en schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie* [diss. VU] (Amsterdam 1968), H. Wiersinga, *De Verzoening in de theologische discussie* (Kampen 1971), A. van Delft, *Zoekende zijn eigen weg: J.H. Gerretsen en zijn ‘Christologie’* [doctoraalscriptie VU] (Amsterdam 1983), A. Hoogenkamp, ‘Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) levenslustig, geïmponeerd, strijdbaar. ‘Dat Leer, en Leeven, t’ saamen gaa’: verkenningen van zijn leven en leer’ [ongepubliceerde doctoraalscriptie Leiden] (Amsterdam 2005).

⁶⁵ Dit blijkt onder meer de necrologieën uit 1923 die Gerretsen zonder uitzondering als theoloog herdachten en niet als liturgische vernieuwer. Zij verschenen onder meer in: *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Algemeen Handelsblad*, *Het Vaderland*, *De Nieuwe Courant*.

⁶⁶ Zie: J.C. Rullmann, ‘Gerretsen’, in: *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (Kampen 1926) II 306. In de tweede editie uit 1956 is in het zeer ingekorte lemma de verwijzing naar Kuyper verdwenen, al wordt Gerretsen getypeerd als ‘één der zeer voornamelijk ethische theologen uit de latere tijd’, *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (Kampen 1956) 201. Het is niet onmogelijk dat Kuyper zijn oordeel baseerde op de verwijzingen naar Gerretsen in de derde druk uit 1918 van Bavincks *Dogmatiek*. Kuyper schijnt eveneens waardering te hebben gehad voor de liturgische vernieuwing van Gerretsen: ‘Ik hoorde dat Kuyper (anders de minst wenschelijke v. alle mogelijk bondgenooten) de [liturgische] beweging verdedigt.’ Valeton aan Gerretsen, 17 november 1911. Brief in het bezit van de auteur.

⁶⁷ M.J.A. de Vrijer, ‘Een herinnering aan dr. Gerretsen’, *Mijn Herdersstaf: weekblad tot opbouw van geestelijk leven* 2 (1924). Krantenknipsel is in het bezit van de auteur. De aflevering is onbekend daar het tijdschrift zich in

Gerretsen voelde zich in hart en ziel ethisch en wilde vanuit het ethische beginsel de dogmatiek op een nieuwe leest schoeien. In die zin drukte hij de voetsporen van La Saussaye zonder zich bij voorbaat te conformeren aan de uitkomsten van diens dogmatische zoektochten. Er is echter meer. Als geen ander van zijn ethische geestverwanten raakte hij verwickeld in controversiële kwesties die de grenzen van de studeerkamer overschreden en die in de twee *case studies* uitvoerig aan de orde komen. Deze controverses bieden namelijk inzicht in de wijze waarop het ethische beginsel - in elk geval bij Gerretsen - in de dagelijkse praktijk kon uitwerken.

De eerste studie is gewijd aan een conflict in de Haagse Hervormde gemeente in de winter van 1906-1907 over de moderne bijbelkritiek. Een aardbeving, niet alleen in kerkelijk Den Haag maar ver daar buiten, met Gerretsen en zijn collega J.A. Cramer in het epicentrum.⁶⁸ Het is opmerkelijk voor de veranderingen in de kerkelijke verhoudingen, dat de orthodoxie de moderne bijbelkritiek inzet als effectief wapen in de strijd tegen de ethische richting. Met name Abraham Kuiper gebruikte de openheid van de ethischen ten aanzien van de moderne bijbelkritiek om hen te ‘ontmaskeren’ als cryptomodern. In tweeërlei opzicht was de positie van de ethischen rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw geheel anders dan ten tijde van La Saussaye. In theologisch opzicht vond deze zijn opponenten vooral in het kamp van de modernen: J.H. Scholten en Allard Pierson. Ter rechterzijde ondervond hij overwegend kritiek en bestrijding om zijn weigering zich aan te sluiten bij partijvorming in kerk en politiek, met Groen van Prinsterer als middelpunt. In theologisch en kerkelijk opzicht was het toneel in de tijd van Gerretsen grondig veranderd. Ethisch in hart en nieren, zoals hij van zichzelf zei, kreeg hij steevast de wind van voren uit orthodoxe hoek.

De tweede studie neemt als uitgangspunt de voordracht van Gerretsen voor een hoogleraarschap te Utrecht in 1908. Deze benoemingskwestie blijkt een verscheidenheid aan aspecten te kennen die inzicht geven in de betekenis van de ethische richting in het krachtenveld van kerkelijk-theologische stromingen, maar was in de grond een principiële en politieke strijd over de vraag of theologie in dienst stond van de kerk als instituut of dat zij de vrucht was van gedeelde geloofservaring of zoals men in ethische kring placht te zeggen ‘het

geen enkele openbare instelling blijkt te bevinden. Zie voor M.J.A. de Vrijer (1881-1969): *BLGNP* VI, 330-333 (C. Baggerman).

⁶⁸ Deze studie is een bewerking van een artikel dat indertijd verscheen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het *Historisch Gezelschap te 's Gravenhage*: P.W.J.L. Gerretsen, ‘Een bom in de Haagse Hervormde gemeente? De kwestie van de schriftkritiek in 1906 en 1907’, in: *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* 1999 96-139.

geloof der gemeente'.⁶⁹ Aan de hand van zijn publicaties onderzoek ik wat ethisch voor Gerretsen betekende als theoloog. De nadruk valt daarbij op de formele structuur van zijn denken waaruit zal blijken dat deze onmiskenbaar een 'positivistische' inslag had in de zin dat Gerretsen in zijn denken telkens weer vanuit de concrete levenswerkelijkheid vertrok. Hij wilde dus meer onderzoeker zijn dan tijdgenoten in hem meenden op te kunnen merken. Dat Gerretsen de verborgen of metafysische gronden van de zichtbare werkelijkheid wilde blootleggen, trok vooral de aandacht en gaf hem, zoals gezegd, dan ook de naam van speculatief te zijn. Theologie leek Gerretsen te zien als experimentele wetenschap, die hem ver buiten de traditionele kaders van de kerkleer brachten. Ethische theologie kreeg bij hem een heel specifieke, misschien wel idiosyncratische betekenis, ver verwijderd van elke associatie met kerkelijke richtingen.

Tot slot

La Saussaye en Gerretsen waren geen academische theologen, zij het dat eerstgenoemde voor zijn vroege dood in 1874 nog twee jaar werkzaam was als hoogleraar.⁷⁰ Hun theologisch werk verrichtten zij in de spaarzame vrije momenten tussen de drukke en veeleisende werkzaamheden van predikant.⁷¹ Geen van beiden heeft omvangrijke monografieën

⁶⁹ De notie 'gemeente', die La Saussaye als het hart van de kerk zag, interpreteerde A.M. Brouwer als het 'geheel der gelovigen van alle tijden', waartoe zowel 'de profeten van het Oude Verbond, als de apostelen en de evangelisten van het Nieuwe, zoo goed als de kerkvaders en de kerkconciënen, als de Hervormers en de Synoden [...]'. A.M. Brouwer, 'Wat hebben D. Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning Jr. ons, jongeren, te zeggen?', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 60 (1923) 9. Toch klinkt bij La Saussaye een wat minder bovenhistorische toon door als hij van de kerk verwacht dat zij eigentijds is: 'In 't kort, de kerk moet een woord hebben en een kracht voor het tegenwoordige geslacht.' La Saussaye, *De nood der Kerk: brief van de redacteur van het tijdschrift 'Ernst en Vrede' aan het gezelschap van dien naam* (1859), VW I, 536.

⁷⁰ La Saussaye is, zoals in hoofdstuk II uitvoerig aan de orde zal komen, regelmatig voorgedragen voor een academische benoeming zonder dat dit tot resultaat leidde. Gerretsen werd meer dan eens voorgedragen zonder dat het tot een benoeming kwam wat in hoofdstuk VI uit de doeken gedaan zal worden. Dat het er nooit van gekomen is, was G.Ph. Scheers een raadsel: 'Deze naar binnen en naar buiten intens levende man is een dogmaticus geweest van het zuiverste water. Dat hem nooit een leerstoel in dit vak is aangeboden behoort tot de ondoorgrondelijke benoemings- en beroepingsdonkerheden, die de Kerk op haar weg door de eeuwen blijkbaar onafgebroken begeleiden.' G.Ph. Scheers, 'Dr. J.H. Gerretsen: prediker, denker en zielszorger', *De Hervormde Kerk: Weekblad voor Hervormd Nederland* 7 (1951) 6.

⁷¹ La Saussaye bekende van harte mee te willen werken aan de ontwikkeling van een eigentijdse theologie maar als predikant zag hij daartoe geen kans: 'Aan haren bouw medetewerken, zoude mij eene aangename en heerlijke taak zijn. Doch daartoe word ik niet geroepen. Geheel bezet met praktische werkzaamheden heb ik mijn tijd en mijne krachten te besteden aan een nog edeler en vruchtbarer taak: zielen te roepen tot den Christus Gods; het evangelie des koninkrijks te verkondigen aan de gemeente, aan de schare.' La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst* (1863), VW II, 504. A.M. Brouwer noteerde uit de mond van La Saussaye's leerling J.H.L. Roozemeyer: 'Door zijn toewijding aan de praktijk heeft hij zooveel minder geschreven dan men van iemand van zijn gaven zou kunnen verwachten. Toch verwondert R. zich er nog over, hoe LaS. later in R'dam nog zooveel heeft kunnen schrijven bij al zijn drukke praktische werkzaamheden. R. heeft wel eens bij hem gelogeerd en zich verbaasd over de drukte. DelaS had hier 900 catechisanten en deed daarbij druk huisbezoek. Dit was eigenlijk zoo geen werk voor een man als hij om werkjongens de eenvoudigste beginselen te leeren en in sloppen en stegen rond te zwerven.' Zie: interview van A.M. Brouwer met J.H.L. Roozemeyer, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere collecties, collectie A.M. Brouwer doos 2 318. Dr.

geschreven. Hun werk was fragmentarisch en verspreid over tal van geschriften: brochures en artikelen.⁷² Vermoedelijk was dit niet alleen te wijten aan tijdgebrek. Persoonlijke aanleg zal evenzeer in het spel zijn geweest.

Omdat deze studie zich niet alleen richt op theologisch werk van La Saussaye en Gerretsen, maar ook, gezien hun ‘ethische’ instelling, hun belevingswereld zo dicht mogelijk wil benaderen, heeft zij een sterk biografische inslag. In de bronnen doet zich een zekere asymmetrie voor. Van La Saussaye is geen archief bewaard gebleven. Van de vele brieven die hij heeft ontvangen en geschreven, is een beperkt aantal te vinden in de universiteitsbibliotheken van Leiden en Amsterdam. De brieven die La Saussaye aan Groen van Prinsterer richtte zijn bewaard gebleven en goeddeels opgenomen in de gepubliceerde brievenuitgaven van laatstgenoemde. De preken van La Saussaye zijn op een enkele na in druk verschenen. Van Gerretsen daarentegen berust een collectie in het Haags Gemeentearchief. Het bevat onder meer ruim vierhonderd handgeschreven preken uit zijn gehele predikantschap. Voorts zijn de brieven die Gerretsen schreef aan zijn mentor, de vijftig jaar oudere predikant Simon Buytendijk, en aan zijn nicht Wilma, grotendeels bewaard gebleven. Zij bestrijken een lange periode en geven tal van persoonlijke ontboezemingen, maar ook veel commentaar op tijdgenoten en gebeurtenissen.

Een kleine waarschuwing is hier wellicht op zijn plaats. De brieven van Gerretsen aan Buytendijk en Wilma bevatten tal van persoonlijke ontboezemingen die niet zelden de werkelijkheid vertekenden. Zo schreef hij aan Buytendijk de begrafenis van Gunning in 1905 maar een over geheel gevonden te hebben.

‘Och, och, wat is hij poover begraven. Zoo moest Gunning niet begraven zijn. Kleintjes, zooals een verdienstelijk emeritus predikant begraven wordt, zonder een groot geluid, zonder eenige bazuinklank.’⁷³

F.G.M. Broeyer was zo vriendelijk mij op deze collectie te attenderen. Over de vele werkzaamheden van Gerretsen schreef Van Gheel Gildemeester die hem van zeer nabij kende: ‘Ds. Gerretsen heeft hier [Den Haag] ontzaglijk gewerkt. Ik heb daar wel eens een blik in geslagen in die werkzaamheid. [...] Waar hij den tijd vandaan haalde, om nog zooveel te studeeren begrijpen weinigen. Maar hij deed het. Getuigen zijn wetenschappelijke werken, zijn tijdschriftartikelen, zijn recensies.’ F. van Gheel Gildemeester, ‘In memoriam dr. Jan Hendrik Gerretsen’, in: Van Gheel Gildemeester en Sneathlage, *Een boekje van herinnering*, 8.

⁷² Gerretsen meende geen aanleg voor het schrijven van monografieën te hebben: ‘Ik ben geen mensch om boeken te schrijven, en voel mij geheel en al niet wetenschappelijk aangelegd.’ Geciteerd in: ‘Dedemsvaart’, in: Van Gheel Gildemeester en Sneathlage, *Een boekje van herinnering*, 56. Hij voelde zich vooral in zijn element als essayist: ‘Zoo ga ik op in wat een Engelschman noemt essays.’ Gerretsen aan S. Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk 1898 of 1899. Die attitude wordt bevestigd door zijn leerling Jan Taal: ‘Hij was een theoloog, zooals Dostojewski een schrijver was, vol onverwachte wendingen, vol verrassende combinaties, vol nieuwe gezichtspunten. Hij gaf niet altijd een afgerond geheel, neen, er was in zijn arbeid altijd iets ongevormds, iets grilligs, iets fragmentarisch, maar dat was altijd geniaal.’ Taal, ‘Een herinnering aan wijlen dr. J.H. Gerretsen’, 86.

⁷³ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905.

Van Gheel Gildemeester, die een selectie van de brieven aan Buytendijk in 1924 het licht liet zien, was een heel andere mening toegedaan:

‘Wat nu het “poovere” dier begrafenis aangaat, is het misschien geoorloofd, op te merken, dat anderen [...] een indruk hadden van grote piëteit, wijding en dankbare droefenis.’⁷⁴

De brieven van Gerretsen zijn eerder puntige pentekeningen dan vloeiende aquarellen en dreigen daardoor de werkelijkheid geweld aan te doen. Hij was zich daar overigens terdege van bewust:

‘Ik zeg de dingen te absoluut, omdat ik als ik iets zie, dan ook alleen dat zie, wat ik zie.’⁷⁵

Overigens kende ook La Saussaye de neiging tot overdrijven van wat hem tegenstond, bijvoorbeeld ten aanzien van de Franse schrijver en geleerde Ernest Renan (1823-1892), bekend van zijn invloedrijke *Vie de Jésus* (1863):

‘Zoo groot was mijn weezin van het beginsel van Renan, dat ik vreesde door mijne voorstelling daarvan, hoezeer ik mij van alle overdrijving trachtte vrij te houden, aanleiding te zullen geven, dat men haar voor een caricatuur zou houden.’⁷⁶

Een bijzondere bron van informatie over Gerretsen vormen de documenten die wijlen ds. C.J.F. Antonides gedurende enkele decennia verzameld heeft.⁷⁷ Daaronder bevinden zich interviews met hen die zich Gerretsen nog wisten te herinneren; zij leveren als *oral history* een schat aan *petites histoires* op, die zo nu en dan een verrassend licht op hem doen schijnen.

Ten slotte een toelichting op het notenapparaat. Zoals gebruikelijk, vermelden de noten bronnen en hun vindplaats, en geven zij nadere toelichting of explicatie. Voorts komen er tal van voetnoten voor, die woordelijke weergaven zijn uit brieven, artikelen, kranten, periodieken en monografieën. Zij maken het mogelijk dat de hoofdrolspelers meer aan het woord komen dan in de hoofdtekst omwille van de voortgang wenselijk zou zijn; hopelijk draagt dit bij tot grotere levendigheid en meer *couleur locale*.

⁷⁴ Van Gheel Gildemeester, ‘Brieven aan ds. S.H. Buytendijk’, 125.

⁷⁵ Gerretsen aan Wilma, 6 juni 1910.

⁷⁶ La Saussaye, La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden? Een woord over deze vraag, naar aanleiding van prof. van Oosterzee’s jongste geschrift over het Leven van Jezus van Ernest Renan* (Rotterdam 1863) 21 noot 1.

⁷⁷ Deze documentatie werd bijeengebracht met het oog op een biografie van Gerretsen, die in 1997 verscheen. C.F.J. Antonides, *Het geluid van een sterke stem: dr. Jan Hendrik Gerretsen* (Gorinchem 1997).